
הקדמה

בספרי 'אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים' הצגתי סקירה היסטורית-רעיונית של התאולוגיה המגית-האסטרלית ושל שורשיה ויסודותיה. בספר שלפנינו אני דן בפירוט בשורה של סוגיות החל במאה ה-12 וכלה במאה ה-16. הרעיונות, הפרשנויות והתהליכים הנידונים בחיבור זה מאפשרים לבחון את תהליכי ההתגבשות וההתפתחות של המסורות הלא-אריסטוטליות בתרבויות הספרדית-הפרובנסלית והביזנטית בימי הביניים. מסורת זו כללה תופעות כגון אסטרולוגיה, כישוף ותורת הסגולות. בכוונתי להציג את חשיבותם המהותית של תחומים אלה בשני חתכים: חתך גאוגרפי-תרבותי וחתך רעיוני-תאולוגי.

חתך גאוגרפי-תרבותי (פרקים 1-7)

כזכור, במאה ה-12 עלתה המגיה האסטרלית למפת ההתפלספות בתרבות היהודית-הספרדית. המגיה האסטרלית, שהטכניקה המרכזית שלה היא הורדת רוחניות על קמיעות וצלמים, הייתה למצע נוח למשנות תאולוגיות שונות. ר' יהודה הלוי הסתייע בתורה זו מאחר שהסבירה את הגישה, שדווקא קיום המצוות ולא השיקולים האנושיים-התאורטיים הוא שמביא לידי השלמות הדתית. המגיה האסטרלית מבוססת על הניסיון, ובכך אין היא שונה מהאסטרולוגיה. כשם שבמעשה המגיה-האסטרלי ההכנה מורידה שפע, כך ביהדות מעשה המצוות מביא לחלות הנבואה. ר' יהודה הלוי תקף את המדע התאורטי של זמנו בהציגו את היהדות כמדע אלטרנטיבי, והמגיה האסטרלית ממלאת מקום חשוב בכך.¹ ר' אברהם אבן עזרא סבר אף הוא שהאסטרולוגיה

1 ראה ד' שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ט, פרק ראשון.

והמגיה האסטרלית הן גורמים מהותיים בבניין התאולוגיה היהודית. מאחר שאבן עזרא ייחס ערך רב לאסטרולוגיה ואף הקדיש לה את פועלו המדעי, הפכה זו לגורם מרכזי בפרשנותו המקראית.²

דמותו הסמכותית של הרמב"ם הנחיתה מכה אנושה על התאולוגיה הצעירה. הרמב"ם קבע את המגיה האסטרלית כיעד להתקפתו, שלל ממנה את ממשותה והעמידה כאסורה מבחינה דתית. המגיה האסטרלית הוצגה כעבורת אלילים. הפרק הראשון של ספר זה דן בהיבט מסוים של שיטת הרמב"ם, לאמור בהצגת פולחן הצלמים כמתווך בין אדם לאלוהים ובשיוכו לאלילות הקדומה והמאוחרת.

דומה כי דווקא משום שהרציונליסטים זנחו את המגיה האסטרלית בבחינת גורם תאולוגי מהותי, מצאה זו מסילות ללבם של מקובלים ספרדים לא מעטים. בעוד שהשכלתנים זנחו במהלך המאה ה-13 את העיסוק האינטנסיבי בתאולוגיה המגית-האסטרלית, שימרו המקובלים את המסורות התאולוגיות הללו. אסכולה שלמה בקרב תלמידי הרמב"ן הפנימה את המגיה האסטרלית כדרך תאולוגית לגיטימית, כפי שמתברר בפרק השני.

בסופו של דבר מצאה המגיה האסטרלית את דרכה גם ללב הקונסנווס הפילוסופי-השכלתני בפרובנס ובספרד. בשלהי המאה ה-13 היא הפכה לנחלתם של רציונליסטים לא מעטים הודות לשימוש בה לרפואה. הלימודים האוניברסיטאיים במונפליה ובבולוניה, למשל, החלו לכלול ריפוי במגיה אסטרלית. הפרופסורים ברנרד גורדון וארנלדוס מווילהנובה לימדו ריפוי בעזרת קמיעות, כפי שכבר הראה שצמילר.³ רופאים נדרשו להוכיח בקיאות באסטרולוגיה לצורך קבלת הרישיון לריפוי. זמן לקיחת התרופות נקבע פעמים רבות לפי האסטרולוגיה.⁴ וגם הוויכוח שפרץ בקרב יהודי פרובנס לא הצליח לגרור את החרמת העיסוק במגיה אסטרלית.

2 שם, פרק שני; ש' סלע, אסטרולוגיה ופרשנות המקרא בהגותו של ר' אברהם אבן עזרא, רמת גן תש"ס.

3 J. Shatzmiller, 'In Search of the Book of Figures: Medicine and Astrology in Montpellier at the Turn of the Fourteenth Century', *AJS Review* 7/8 (1982/1983), pp. 383-407; ש' שצמילר, 'צורת אריה לכליות והמחלוקת על לימודי החכמות בראשית המאה הי"ד', בתוך מ' אידל, 'ז' הרוי וא' שביד (עורכים), ספר היוכל לשלמה פינס, ב, ירושלים תש"ן, עמ' 397-408.

4 ראה למשל Per-Gunnar Ottoson, *Scholastic Medicine and Philosophy*, Napoli 1984, pp. 258-259

אפשר להניח, כי ההיזקקות המעשית-הרפואית למגיה אסטרלית החזירה תחום זה גם למפה התאולוגית. שכלתנים מובהקים במאה ה-14 הציגו הסברים עקיבים לטקסט המקראי המבוססים במישורין על העקרונות המגיים-האסטרליים. במקביל ובאופן טבעי הוצג אבן עזרא כאבי השכלתנות היהודית לצדו של הרמב"ם. פירושי-על (סופרקומנטרים) על פירוש התורה של אבן עזרא החלו להתחבר בקרב השכלתנים הספרדים בתקופה זו, וחלקם הדגישו את המגיה האסטרלית כגורם מהותי בפרשנותם. הפרקים השלישי והרביעי מתארים תופעה זו, שהחזירה את המגיה האסטרלית למפה התאולוגית. פרקים אלה דנים בשניים מן המחברים המרכזיים שהדגישו את הגורם המגיי-האסטרלי, ר' שלמה פרנקו ור' עזרא גטיניו. בפרקים אלה מוצגת המגיה האסטרלית בפרספקטיבה הרחבה של יצירת התקופה, קרי אמצע המאה ה-14. בפרק השלישי מוצע פירושי-העל השכלתני חסר הזיקה למגיה האסטרלית אל מול פירושי-העל המבוסס במידה רבה על תחום זה. בפרק הרביעי מוצגת ההשתלבות של המגיה האסטרלית בסוגיות תאולוגיות אחרות שעמדו על סדר היום של השכלתנות היהודית. דגש מיוחד הושם בתורת הסגולות, שהדיונים בה נערכו בסמיכות לדיונים במגיה האסטרלית.

התערות המגיה האסטרלית ותורת הסגולות במערך התאולוגי בתרבות הספרדית בימי הביניים נמשכה עד לדור הגירוש. ר' אברהם סבע משקף שורה של הוגים שמקורם בתרבות הספרדית, ושהחשיבו את המגיה האסטרלית ואת תורת הסגולות כגורם חשוב בהגותם הפרשנית והתאולוגית. הפרק החמישי דן במשנתו של הוגה זה, ומעמיד אותה לנוכח גישות אחרות שנתרקמו במאה ה-15 בתרבות הספרדית. נוסף לכך נשקלת אפשרות השפעתו של ר' חסדאי קרשקש על סבע בסוגיית הסגולות. סוגיה זו מתגלית כשיאה של הסברת הכתובים על פי הפרדיגמה הלא-אריסטוטלית במדע של ימי הביניים.

התרבות הספרדית השפיעה על מחוזות אחרים, חלקם נידחים. ההגות השכלתנית הביזנטית בשלהי ימי הביניים, הגות שכמעט לא נחקרה עד כה, אף היא הפנימה את דרכי ההסבר של תחום זה. במקום אחר הצבעתי על התגבשות תהליך ההפנמה של המגיה האסטרלית למשנות התאולוגיות והפרשניות הביזנטיות במאות ה-14 וה-15⁵; בפרק השישי בחיבור זה הצגתי בקצרה את מבנה השכלתנות הביזנטית, ובפרק השביעי עמדתי על האופי המיוחד של ההסברה המגית-האסטרלית בתרבות זו. יש שחיבורים שנכתבו בהשפעת התרבות

5 שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה (לעיל הערה 1), פרק שביעי.

הביזנטית שיקפו גישות ספרדיות, ויש שדיוניהם לבשו אופי ייחודי במובהק. בפרק השביעי מנותבת ההשוואה בין התרבות הספרדית לביזנטית לתאולוגיה המגית-האסטרלית. אף כאן מופיעות תפיסות ביזנטיות ייחודיות מבחינות מסוימות.⁶

חתך רעיוני-תאולוגי (פרקים 8-10)

המגיה האסטרלית התבטאה בסוגיות פרשניות רבות. היו סוגיות מסוימות בטעמי המצוות שחזרו והתפרשו לאור תחום זה, כגון מצוות המשכן, הקרבנות ובגדי הכהונה. במקביל נתפרשו סיפורים מקראיים מסוימים בהתאם (תרפים, חטא העגל, נחש הנחושת ועוד). סוגיה תאולוגית מרכזית במיוחד שהוגים רבים כוננו אותה על אסטרולוגיה ומגיה אסטרלית הייתה מעמדה הייחודי של ארץ ישראל. בפרק השמיני הצגתי סקירה קצרה של מעמד הארץ הנבחרת בהגות הפילוסופית הימי ביניימית בכלל, ובמסגרתה הבלטתי את המקום המרכזי שתופסת ההסברה המגית-האסטרלית.

השכלתנות בימי הביניים התקשתה למצוא ייחודיות מדעית-פילוסופית בארץ ישראל. אמנם נקבע בתאוריות האקלימיות השונות כי ארץ זו נמצאת באזור המשובח ביותר בתבל; אולם במה היא נעלית על הארצות הצמודות לה, סוריה למשל? בהגותו של אבן עזרא נמצאה תשובה מדעית לכאורה: האסטרולוגיה תלמד על מצב כוכבי מיוחד לנוכח ארץ הבחירה. ומכאן סלולה הדרך להנמקה המגית-האסטרלית, המציגה את יתרונותיה של ארץ הקודש במשיכת שפע שמימי. בפרק התשיעי ימצא הקורא את תיאור ההתגבשות של תפיסה זו באמצע המאה ה-14 בכתבי חוג מובחן שפעל באזורים שונים בספרד מתוך השוואה למרכזים יהודיים אחרים.

פריחה מרוכזת כזו של תאולוגיה מגית-אסטרלית ביחס לארץ ישראל שוב לא תחזור בספרד. במאה ה-15 היא כבר איננה נחלת חוגים נרחבים. אולם לאחר גירוש ספרד מופיעה פריחה מחודשת, אף כי מתונה, של רעיונות אסטרולוגיים ומגיים-אסטרליים ביחס לארץ ישראל. בפרק העשירי מתואר המעבר של הגישה המדעית והאסטרולוגית של ייחוד הארץ באמצעות גירוש ספרד למרכזים אחרים של העולם היהודי: איטליה, יוון, אשכנז וארץ ישראל. התאולוגיה האסטרולוגית והמגית-האסטרלית חודרת כעת לז'נרים חדשים, ובעיקר לספרי הדרוש.

6 לסקירה תמציתית של המדע בהגות היהודית בתקופה הנדונה ראה ד' רודרמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה, ירושלים תשס"ג, פרק א.

הדיון על מעמדה האסטרולוגי והמגי-האסטרלי של ארץ ישראל הוא בבחינת יישום של הבירורים הכלליים שנעשו בפרקים שקדמו לו. הוא משקף את התערות התחומים הללו בתאולוגיה המרכזית 'הקונבנציונלית' של היהדות בשלהי ימי הביניים.

מקורות (פרקים 11-14)

בפרקים הנותרים מובאים מקורות שונים שהם ציוני דרך בהתפתחות ההגות המסתמכת על הפרדיגמה הלא-אריסטוטלית, הכוללת את הסגולות, הכישוף והאסטרולוגיה. חלק מן המקורות מופיעים כאן בראשונה. מקורות אלה חושפים את היישומים הפרשניים-התאולוגיים של המגיה האסטרלית על הטקסטים המקודשים במרוצת המאות ה-14 וה-15.

בפרק האחד-עשר מובא תיאור של הצאבאיים מתוך ספרו של עבד אלג'באר. יושבי חרן אלה החיו את הדתות האליליות בהדגישם את עבודת הכוכבים, כפי שניכר מתוך פתיחת התיאור. עבד אלג'באר הוסיף והביא מסורות תאולוגיות שונות בשמם של הצאבאיים.

בפרק השנים-עשר מובא פירושו של ר' עזרא גטיניו לספר בראשית. בפירושו זה הביא גטיניו מסורות פרשניות עשירות לכתביו של אבן עזרא, ובתוכן ימצא הקורא יישום חשוב של הפרשנות המגית-האסטרלית למקרא. במיוחד רבים הם הפירושים המצוטטים מפירושו של ר' שלמה פרנקו לתורה, אף הוא מקור חשוב של התאולוגיה האסטרולוגית באמצע המאה ה-14.

בפרק השלושה-עשר מובא הנוסח המלא של ויכוח ר' אברהם אלטביב ור' שלמה פרנקו על הפרשנות המגית-האסטרלית. השלכותיו התאולוגיות של הוויכוח נידונו בפרק הרביעי, ובתור שכזה הוא תעודה חשובה למאבק על מקומה של המסורת הלא-אריסטוטלית של סגולות ומגיה בעולמה של יהדות ספרד באמצע המאה ה-14.

בפרק הארבעה-עשר מובאים טקסטים אחדים מתוך הספרות הפילוסופית בביזנטיון בשלהי ימי הביניים. אפשר ללמוד מהם על מסורות רעיוניות בהגות היהודית בביזנטיון מתוך התייחסות הדדית של הוגים (ר' מנחם תמר ור' יהודה משקוני).

המדע והחיים הרוחניים

כידוע, היקפם ומובנם של המונחים פילוסופיה ותאולוגיה אינם קבועים, והגדרותיהם משתנות מתקופה לתקופה ומאסכולה לאסכולה. ידוע שבימי

הביניים פילוסופיה כוללת דיונים בתחומים הנחשבים גם כיום 'מדעיים' (פיסיקה, אסטרונומיה) ובתחומים הנחשבים כיום 'פסידו-מדעיים' (אלכימיה, אסטרוולוגיה). היו קבוצות של חוקרים שחלקו על היכללות האסטרוולוגיה והאלכימיה במושג מדע, ועל כן גם במושג פילוסופיה. חקר מדעי היהדות בדורנו מאפשר להעמיק ולהקדים כרונולוגית את הנחותיה של פרנסיס ייטס, שהתייחסו לעולם הנוצרי בתקופת הרנסנס, או לפחות את הוויכוח עליהן; עבודותיהם של חוקרים מלמדות על שורשים משותפים לתחומי ה'מדע' וה'פסידו-מדע', לאמור אסטרוולוגיה, מדע ניסיוני ומגיה, וכן על היכללותם של תחומים אלה במסגרת העיסוק השוטף והאינטנסיבי בהגות רעיונית בקרב אינטלקטואלים יהודים רבים. לסוגיה זו נידרש באחרית הדבר לספר.

חלקו הגדול של הספר עוסק בהוגים שאינם נתפסים כמקוריים או כמתאפיינים בתנופה רעיונית בעלת עצמה. הרי אין להשוות מבחינה זו בין הרמב"ם והרמב"ן להוגי החוגים הרעיוניים בספרד במאות ה-14 וה-15. אולם החשיבות של חקר תפוצת הרעיונות בקרב חוגים רחבים נוגעת גם להבנת הרציפות של הפילוסופיה עצמה. כמוכן, מחקר כזה הוא מהותי להבנת האקלים הרעיוני והתרבותי; לא בכדי תפסו האסטרוולוגיה, המגיה ותורת הסגולות מקום מרכזי ב'סדר היום' הרעיוני של אנשי ספרד, פרובנס וביזנטיון. אך באותה מידה הוא מהותי להבנת ההוגים המקוריים ובעלי ההשראה, שכן דווקא כתבי החוגים הרחבים מעידים על הפרשנות שניתנה לרעיונותיהם של ההוגים האלה. חיבורי החוגים הרחבים משקפים מסורות של קריאה בכתבי הרמב"ם, למשל, באורח שכלתני קיצוני. אחרים כוננו את קבלת הרמב"ן על הכישוף האסטרלי בדרך זו או אחרת; ואלה היו קרובים מאתנו לרמב"ן עצמו, שהרי חלקם היו תלמידיו ממש. זאת ועוד: פרשנות מפותלת ואזוטרית, שמגמתה לקרב את דברי החוגים המקוריים ובעלי ההשראה לפרדיגמה האסטרוולוגית והמגית, היא תופעה חשובה. במקרים רבים היא אף גובלת ביצירתיות ובמעוף. אין אנו רשאים לקבוע מדרגות בהבנת התופעות התרבותיות ולדרג חידושים ברעיונות ברמה גבוהה מעל החידושים בפרשנות. העיונים שמציע ספר זה לפני הקורא נועדו לפרט הנחות אלה ולהעשיר את הידע של ההגות היהודית.

גרסאות ראשוניות או חלקיות של פרקים בספר הופיעו במקומות אלה: 'הפרשנות הפילוסופית לפירושו של אבן עזרא לתורה במאה הי"ד', עלי ספר יח

(תשנ"ה-תשנ"ו), עמ' 71-114; 'ארץ מקום וכוכב: מעמדה של ארץ ישראל בתפישתו של החוג הניאופלטוני במאה הי"ד', בתוך מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 138-150; "'מעל הטבע" ו"מעל השכל": עיונים מחודשים במשנתו של ר' אברהם סבע', פעמים 62 (תשנ"ה), עמ' 132-148; 'עבודת האלוהים או עבודת הכוכב? הפולמוס של ר' אברהם אלטביב ור' שלמה פרנקו', קבלה 1 (1996), עמ' 205-270; 'מתאורגיה למגיה: התגבשות התפיסה המגית-הטליסמנית של טעם הקרבנות בחוג הרמב"ן ופרשניו', קבלה 4 (1999), עמ' 387-411; 'אמצע לארצות ושער לשמים: ארץ ישראל בהגות היהודית של המאה הט"ד', בתוך א' רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 54-93; 'Rationalism and Astral Magic in Jewish Thought in Late Medieval Byzantium', *Aleph* 3 (2003), pp. 165-211. תודתי לעורכים ולהוצאות השונות.

תשואות חן חן לידידי אשר כנפשי ד"ר אליעזר שלוסברג, שהיה שותף לכתיבת הפרקים הראשון והאחד-עשר. ידיד אחר, פרופ' גד פרוידנטל, סייע רבות בכתיבת אחרית הדבר, ועל כך יבוא על הברכה. כן אודה לעמיתי הפרופסורים בנימין אברהמוב, יוסף הקר וישראל מ' תא-שמע על הערותיהם. פרופ' יהודה פרידלנדר, יושב ראש ועדת הספרים האקדמית של אוניברסיטת בר-אילן בשנת תשס"ב, ליווה את הוצאת הספר מרגע הגשתו ברישות ובטוב עין כדרכו מימים ימימה. אברהם בן-אמתי שקד על העריכה הלשונית, ובית הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן בניצוחה של מרגלית אבישר ובסיוען של ענת גל, אן למדן וחני אהרוני טרח להוציא דבר נאה וקפדני כהרגלו מימים ימימה.

ברצוני להקדיש ספר זה לידידים שהם קרובים וקרובים שהם ידידים: פנינה (לבית גולץ) ויעקב ורטיקובסקי, שעמדו לצדי בזמנים קשים.

שער ראשון

סוגיות

מגיה אסטרלית וסגולות בתרבות הספרדית